

A magyar ipar térszerkezeti változásai¹

KISS ÉVA²

Abstract

Spatial Structural Changes in the Hungarian Industry

During the short history of the modern Hungarian industry there have been such changes several times, which have affected the location of industrial production and spatial structure of industry. Of them, the changes after 1989 are the most important ones, because they have resulted in radical changes in the spatial pattern of the Hungarian industry both on regional and local levels. In fact, these changes are the spatial consequences of those organisational, structural changes taken place in industry. The main purposes of this study are to demonstrate what kind of factors and how have affected the spatial structure of the Hungarian industry on regional level and what are the main characteristics of the newly developing spatial structure.

Compared to developed countries significant changes began to take place much later in the Hungarian industry and accelerated only after 1989. Their reasons and consequences are largely similar to those of western countries. During the last decade the focus of industrial production has been relocated. The former Northeast-Southwest industrial axis has been replaced by a Northwest-Southeast axis. Recently, industry develops the most dynamically in the northern part of Transdanubia. After 1989 regional differences have also been increased in the spatial pattern of industrial production. Taken as a whole, it seems that industry will be an important factor in the shapening of the spatial structure of postfordist economy and this probably will not change in the long run either

Bevezetés

Az 1989-es politikai rendszerváltozást követően hatalmas társadalmi-gazdasági átalakulások kezdődtek hazánkban. Kibővült a területi szereplők köre, új elemek jelentek meg és olyan térformáló folyamatok indultak meg, gyorsultak fel, amelyek az ország térszerkezetében is releváns változásokat eredményeztek. A különböző adottságokkal, erőforrásokkal rendelkező, eltérő fejlettségű térségek más-más ütemben vettek részt a társadalmi, gazdasági megújulásban és ezáltal a térszerkezet alakításában is. Mindezek az új tendenciák a területi kutatások újbóli fellendülését vonták maguk

¹ A tanulmány alapjául az MTA Földtudományi Kutatóközpont tudományos ülésén „Ipari termelésünk térszerkezetének átalakulási tendenciái” c. 2002. febr. 20-án elhangzott előadás anyaga szolgált.

² MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Budapest, Budaörsi út 45.

után. Az ilyen jellegű vizsgálatok ugyanis mindig gyakoribbak azokban az időszakokban, amikor gyökeres társadalmi, gazdasági átalakulás zajlik. Alapvetően ezzel magyarázható az is, hogy a 20. sz. végén a társadalmi, gazdasági folyamatok térbeli megközelítésére és térbeli vetületeinek, térbeli következményeinek az elemzésére jóval nagyobb figyelmet fordítottak hazánkban is. Ezen kívül más tényezők (a piacgazdaság kialakulása, a termelési tényezők szabadabb áramlása, a mezo- és mikroszintek felértékelődése, az ágazati szemléletet felváltó területi és települési szemlélet érvényesülése stb.) is indokolták a térbeli aspektusú megközelítések előtérbe helyeződését (LÁSZLÓ M. 2000).

Az elmúlt évtizedbeli térhez kapcsolódó kutatások tapasztalatai közül kettő érdemel említést. Az egyik, hogy a korábbiakhoz képest a 20. sz. végén mérséklődtek a települések közti különbségek, ami elsősorban az infrastrukturális és az intézményi fejlődésnek köszönhető. Ugyanakkor a magasabb térségi szinten, a térszerveződés makro- és mezoszintjein jelentkező különbségek növekedése tapasztalható. Másképpen fogalmazva: eltolódás következett be a települési szintről a térségi szintre (KULCSÁR G. 2000). A másik lényeges megállapítás, hogy a területi különbségek mélyülésében az infrastrukturális ellátottságból fakadó differenciák sokkal kisebb szerepet játszanak, mint 1989 előtt. Az infrastrukturális ellátás nivellálódásával párhuzamosan – és azzal szemben – napjainkra a jövedelemszerzés eltérő lehetőségeiből származó különbségek váltak az elsődleges térformáló erővé és a területi különbségek legfőbb előidézőivé (BELUSZKY P. 2000). A jövedelemszerzés lehetőségei pedig nagymértékben függnak az egyes területek gazdasági fejlettségétől és ágazati struktúrájától, ami sok esetben szinte csak az ipart jelenti (KISS J. 1998).

A rendszerváltozás óta a magyar iparban is jelentős változások valósultak meg, amelyek az ipari termelés területi elhelyezkedését sem hagyták érintetlenül. Az ipari térszerkezet átalakulása valójában az iparban lejátszódott radikális szervezeti, szerkezeti, tulajdonosi, térkapcsolati stb. változásoknak a térbeli megnyilvánulása, amely makro- és mikroszinten, azaz regionális (térségi) és lokális (települési) szinten egyaránt megfigyelhető. E munka keretei között elsősorban a magyar ipar regionális térszerkezetében 1989 után bekövetkezett változásokra és okaik értékelésére helyezük a hangsúlyt. Többek között arra keressük a választ, hogy a földrajzi tér megítélésének a megváltozása hogyan hatott az ipar térszerkezetére 1989 után, és hogy az újonnan formálódó ipari térszerkezet milyen mértékben befolyásolja a gazdaság egészének a térszerkezetét, hiszen a magyar gazdaság 1989 előtti térszerveződésében az iparnak kitüntetett jelentősége volt.

Az ipar térszerkezete történeti aspektusból

A múlt térbeliségének a vizsgálata nem tartozik a közkezdvelt témák közé sem idehaza, sem külföldön (GYÓRI R. 1999), habár a múlt térszerkezetének a megismerése elengedhetetlen az új időszakok új folyamatainak a reális megítéléséhez. Ezt szem előtt tartva már történtek kísérletek a magyar ipar területi fejlődésének egy-egy rövidebb időszakot felölelő áttekintésére is (NEMES NAGY J. 1997).

A történelem során a különböző korokban más-más térstruktúra bontakozott ki az adott időszakra jellemző, akkor uralkodó társadalmi, gazdasági kapcsolatoknak megfelelően. A térkapcsolatok állandó változása a térszerveződés folytonos módosulásában is megmutatkozott. A térszerkezet úgy rendeződött át, ahogy az egyes területek pozíciója változott. A tér formálásában a gazdasági kapcsolatoknak a kezdetektől fogva meghatározó szerepük volt, de mindig más gazdasági ágazat vonatkozásában kerültek előtérbe.

A modern magyar gazdaság térszerkezete hosszú időn keresztül szorosan összefonódott az ipar térszerkezetével, lényegében az határozta meg, s mintha a múlt még ma is kísértene. Az ipar térszerkezetének az alakulását több tényező (politikai, társadalmi, gazdasági stb. elem) együttesen determinálta, amelyek jelentősége térben és időben is változott az idők folyamán. Sőt, előljáróban arra is utalni kell, hogy a nagy térszerkezeti átrendeződések mindegyike más-más világpolitikai, világgazdasági feltételek közepette ment végbe. Így a megváltozott külső feltételek szintén éreztették hatásukat több-kevesebb mértékben és közvetve vagy közvetlenül. A hazai ipar röpké másfél évszázados története alatt több olyan esemény, változás is volt, ami az ipari termelés területi elhelyezkedését, az ipar térszerkezetét is befolyásolta. Közülük azonban csak néhányat, a legfontosabbaknak ítélteteket (pl. az I. világháború utáni országhatár változás, a II. világháborút követő szocialista rendszer kiteljesedése és az 1989 utáni rendszerváltozás időszaka) emeljük ki.

A fejlett Ny-i országokhoz viszonyítva Magyarország több évtizedes késéssel iparosodott az Osztrák-Magyar Monarchián belül. Kezdetben az élelmiszeripar és a textilipar fejlődött, majd a 19. sz. végén a nehézipar is egyre erőteljesebb fejlődésnek indult. Az előbbieket térbeli elhelyezkedése a nyersanyagok viszonylag egyenletesebb eloszlásából fakadóan jóval kedvezőbben alakult, mint az utóbbiaké. A bányászati, kohászati, gépipari üzemek ugyanis sokkal egyenlőtlenebbül (koncentráltabban) helyezkedtek el követve a természeti erőforrások (ásványkincsek, energiahordozók) előfordulását. Az ipari telephelyválasztás fontos célpontjait képezték még a közlekedési és a kereskedelmi centrumok.

A kiépülő vasúthálózat és sugaras szerkezete nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a történelmi Magyarország iparát a centrum-periféria kapcsolatrendszer jellemezte. Ez a megosztottság tükröződött a kitermelőipar és a feldolgozóipar térbeli tagozódásában is.

A kitermelőipari üzemek jobbára a fővárostól, a feldolgozóipari centrumtól távol, a perifériákon, a nyersanyagokban gazdag térségekben (Kárpátok, Felvidék, Erdély) jöttek létre. Budapesten pedig az előnyös földrajzi fekvésnek, a viszonylag képzett munkaerőnek, a tetemes tőkekoncentrációnak, a sokféle adó- és egyéb kedvezményeknek, a fejlett infrastruktúrának, a nagy fogyasztópiacnak, a jó közlekedésföldrajzi adottságoknak és a különféle gazdaságpolitikai intézkedéseknek stb. köszönhetően a feldolgozóipar fejlődött.

Ez egyben azt is jelentette, hogy a központ és a peremterületek közötti országrészek, az Alföld és a Dunántúl jelentékeny hányada ipar nélkül maradtak. Csak

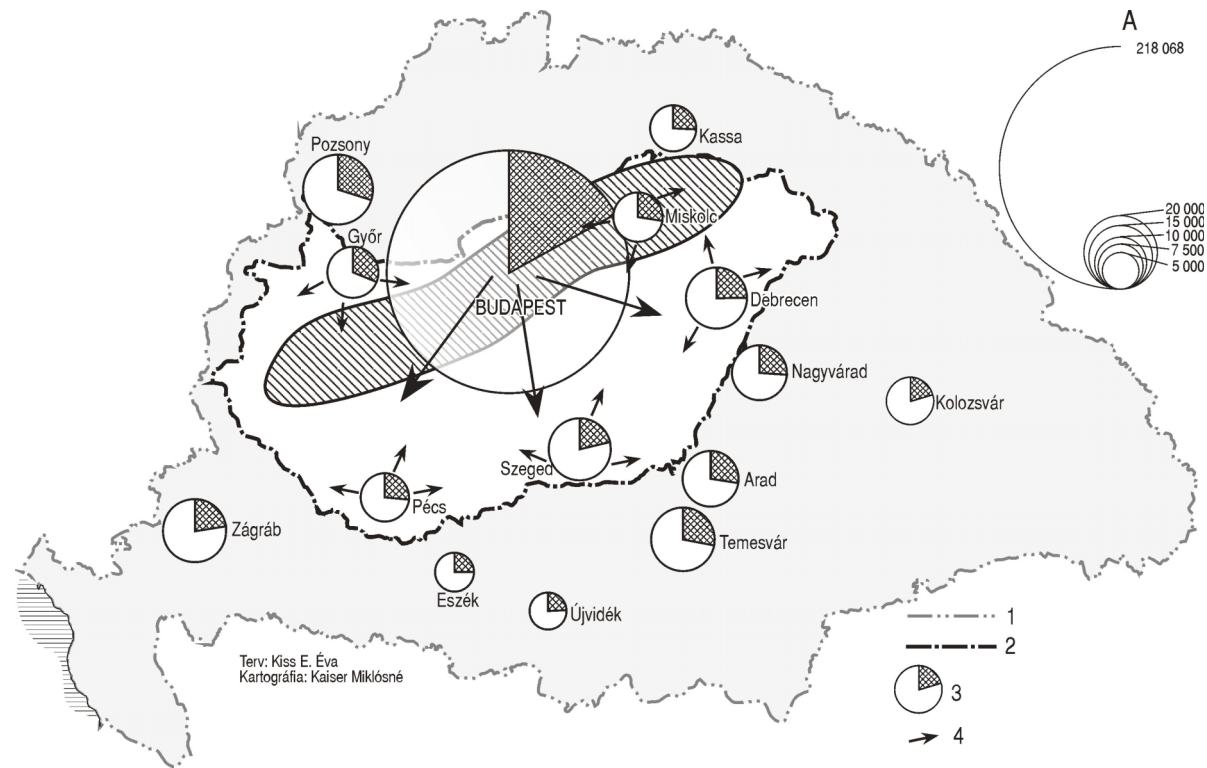
elvértve akadt néhány nagyobb ipari centrum ezekben a térségekben, ami az ipari foglalkoztatottak tekintélyesebb számában is megnyilvánult, habár Budapest több mint 200 ezres ipari foglalkoztatotti létszámához viszonyítva az az 5000–15 000 főnyi alkalmazott, amely a periféria központjaiban dolgozott, szinte elenyészőnek tűnt. A fővárosi ipar túlsúlya már ekkor szembetűnő.

A 20. sz. elejére az ellentmondásosan zajlott és bizonyos mértékig befejezetlenül lezárult ipari forradalom eredményeként az ipar fontos gazdasági ágazattá vált és kialakult területi struktúrájának néhány olyan sajátos vonása, amelyek még a mai térszerkezetre is rányomják a bélyegüket (*1. ábra*).

A gyáripar kialakulásával párhuzamosan az eredetileg alapvetően nyersanyagbázishoz kapcsolódva kifejlődött ipari térszerkezetnek a konzerválódására nem nyílt lehetőség, mert az I. világháború után radikálisan megváltozott az ország határvonala. A magyar ipar térszerkezetében ez okozta az első nagy változást. A tetemes országterület veszteség és az új országhatár miatt ugyanis a fővárostól távoli, ásványi nyersanyagokban, erdőségekben gazdag területek és a főváros ellenpólusait képező városok a szomszédos országokhoz kerültek. Ezáltal a jóval kisebb területű országban még látványosabb lett az ipar egyoldalú, torzult térszerkezete és még nyomasztóbbá vált a budapesti ipar fölénye, ahol 1920-ban az ország ipari foglalkoztatottainak 28%-a dolgozott. A fővároson kívüli területek iparának kisebb jelentőségét támasztja alá az is, hogy pl. az Alföldön a gyáripari munkásság mindössze egy %-ának adott munkát a könnyű- és az élelmiszeripar (Magyarország Nemzeti Atlasza, 1980).

A két világháború között az ipar lassan fejlődött. Az I. világháború blokkoló hatása még mintha akkor is éreztette volna a hatását. Némi fellendülést, főleg a nehéziparban csak a II. világháborúra való készülődés eredményezett. Az új nyersanyag-lelőhelyek (pl. bauxit), kitermelő központok a középhegységek vonalában létesültek, így a budapesti ipar dominanciáját egyáltalán nem csorbították. Az ipar örökölt, aránytalan térszerkezete ebben az időszakban már inkább a fővárostól ÉK-re és DNy-ra elhelyezkedő középhegységek és a rajtuk kívüli országrészek vonatkozásában testesült meg.

A II. világháború után hazánk társadalmi, gazdasági életében gyökeres változás ment végbe, miközben a külpolitikai és külgazdasági feltételek is számottevően átalakultak. A szocialista rendszerben az ipar térszerkezetének a formálódását két egymással ellentétes folyamatos (koncentrációs és dekoncentrációs szakasz) határozta meg, amelyek térben és időben viszonylag jól elkülöníthetők. Kezdetben az extenzív iparosítás időszakában a koncentráció folyamata dominált. Nagyon sok, jobbára nehézipari üzem létesült a középhegységi pásztában a nyersanyagforrások, energiahordozók közelében. Így a már korábban halványan körvonalazódó ÉK–DNy-i bányászati, ipari, energetikai tengely kontúrjai élesebbé váltak, miáltal az ipar örökölt, aránytalan térszerkezete még látványosabbá vált. Az éleződő területi különbségek enyhítésére csak az 1960-as évek végétől történtek lépések. Az ipar dekoncentrálására való határozott törekvés fejeződött ki a vidék iparosításában, a fővárosi ipari üzemek, gyárak egy részének a kitelepítésében és az elmaradott iparihiányos területek iparosításában is.

1. ábra. A magyar ipari termelés térszerkezeti változásai a 20. sz. utolsó évtizedéig. – 1 = a történelmi Magyarország határa; 2 = államhatár 1945 óta; 3 = az ipari foglalkoztatottak aránya az összes keresőn (A) belül 1920-ban; 4 = a vidék iparosításának fő irányai a szocializmus évtizedeiben

Changes in the spatial pattern of Hungary until the last decade of the 20th century. – 1 = boundary of historical Hungary; 2 = state border since 1945; 3 = ratio of those employed in industry within the total number of earners (A) in 1920; 4 = main directions of industrialization of the countryside during the decades of the socialist era

Az ipar térbeli expanziójának köszönhetően nemcsak a regionális különbségek enyhültek – miközben az ipar térszerkezete is arányosabb lett – hanem a lakosság életkörülményei is javultak. Az ipar térbeli szétterjedésével párhuzamosan zajlott az iparvállalatok térbeli centralizációja is, ami a térbeli függés mélyüléséhez vezetett, mivel egyre kevesebb központban (jobbára a nagyvárosokban, főleg a fővárosban) összpontosultak az ipari cégeket irányító és ellenőrző funkciók (BOKOR P-NÉ. 1991).

Az 1970-es évek második felében és az 1980-as években az ipar térszerkezetében már nem történt markáns változás. A megelőző évtizedekben kifejlődött struktúra lassú megmerevedése zajlott, amibe a kedvezőtlen világgazdasági körülmények is belejátszottak. Ugyanakkor a fejlett Nyugati országokban – részben az előbbiekből következően – a hagyományos ipari területek jelentős változásokon mentek keresztül és már egy új gazdasági tér körvonalai kezdtek kibontakozni.

Az 1989 utáni térszerkezeti változások okai

A magyar ipar térszerkezetében a harmadik nagy változás a rendszerváltozással vette kezdetét, ami teljesen új hazai és nemzetközi viszonyok között zajlott. Az 1990-es évtizedben a világgazdaságban már hamarabb megkezdődött folyamatok (a globalizáció erősödése, a tőke, a munkaerő szabad áramlása, az éleződő nemzetközi verseny, a telephelyválasztás szempontjainak átértékelődése, a határok leomlása, a nemzetállamok gazdasági trendekbe való érdemi beleszólási lehetőségének háttérbe szorulása, a multinacionális cégek terjeszkedése, az EU integrációra törekvés fokozódása stb.) is egyre erőteljesebben éreztették a hatásukat, amelyek egyben óriási kihívást is jelentettek a megújuló magyar ipar számára. Az ország egészére kiterjedő mélyreható politikai, társadalmi, gazdasági reformok az ipar szervezetében, struktúrájában, tulajdonviszonyaiban, térkapcsolataiban, az ipari beruházások mértékében stb. is nagy változásokat eredményeztek, amelyek az ipar regionális és lokális térstruktúrájának az átrendeződését is előmozdították.

A fejlett Nyugati országok és a volt szocialista országok iparában bekövetkezett változások okai és következményei között hasonlóságok és különbségek egyaránt előfordulnak, amelyek mértékében természetesen kisebb-nagyobb eltérések tapasztalhatók (*1. táblázat*).

Nyugaton a válságjelenségek előidézéséért alapvetően a világgazdasági folyamatok okolhatók, míg Keleten a rendszerváltozás tette lehetővé a korábban a felszín alatt már érlelődő folyamatok „felszínre kerülését”, amelyekhez azután több olyan ok is „csatlakozott” (pl. a terciarizáció felgyorsulása, a globalizáció fokozódása, a környezetvédelem erősödése), amelyek egyre határozottabban csak 1989 után kezdtek érvényesülni. A fejlett Nyugati országok iparában a válság első jelei már az 1970-es években felbukkantak, és elsősorban az ipar bizonyos ágazataiban (bányászat, kohászat, fémfeldolgozás, textilipar) működő cégeknél jelentkeztek. Ezzel szemben a válság jelei a volt szocialista országokban jó két évtizedes késéssel váltak szembetűnő

1. táblázat. Az iparban zajló változások okai és következményei a fejlett országokban és a volt szocialista országokban

Megnevezés	Fejlett országok	Volt szocialista országok
Különböző okok	Változások a világgazdaságban az 1970-es években	Politikai rendszerváltozás 1989-ben
Hasonló okok	Válság a hagyományos ágazatokban A globalizáció fokozódása az 1980-as évektől A telephelyválasztás szempontjai ártértékelődnek A terciarizáció felgyorsulása Helyhiány, főleg a városközpontokban Nagyobb hangsúly a környezetvédelemben	
Különböző következmények *	Változás csak bizonyos ágazatokban és/vagy bizonyos cégekben	Változások az ipar egészében és szinte minden cégben – új szervezeti formák – privatizáció – külföldi tőke megjelenése – eltolódás a méretstruktúrában – a tércapcsolatok átszerveződése
Hasonló következmények *	Az ipar jelentősége csökken Szerkezeti átalakulás, tudásigényes ágazatok előtérbe kerülése Modernizáció, műszaki-technikai fejlődés Csökkenő ipari foglalkoztatás Az ipari termelési mód átalakulása Kevesebb iparterület, (részben megújulva) A felesleges ipari területek funkcionális átalakulása Társadalmi változások	

* Jelentős különbségek vannak a következmények és az okok intenzitásában egyaránt

vé. További lényeges különbség a Ny-i országokhoz viszonyítva, hogy Közép- és Kelet-Európában az ipar egészének és szinte minden üzemnek teljesen meg kellett újulnia. Amíg Nyugaton elégségesnek bizonyult az ipar néhány ágazatának és cégének a szervezeti és strukturális átszervezése, addig Keleten sokkal szélesebb körű és mélyrehatóbb változtatásokra volt szükség, amelyek megvalósításának ütemében jelentős különbségek vannak az egykori szocialista országok között.

Hazánk élen járt a szerkezet átalakítási folyamatok következetes véghezvitelében, amelynek eredményeként átrendeződtek a tércapcsolatok, megjelent a külföldi tőke, módosult a cégek méretstruktúrája, megnőtt az ipari vállalkozások száma, javult a felszereltségük stb., azaz mindenre kiterjedő gyökeres változás ment végbe a magyar iparban.

A fejlett és a volt szocialista országok iparában lezajlott változások – az eltérő és hasonló okokból eredően – eltérő és hasonló következményekkel, hatásokkal is jártak. A különböző következményeken kívül az ipari átalakulás számos hasonló megnyilvánulásainak (az ipar jelentőségének mérséklődése, a modernizálódás fokozódása, a szerkezetváltás iránya, a foglalkoztatás visszaesése, az ipar területi elhelyezkedésének módosulása, az ipari területek funkcionális átalakulása) is szemtanúi lehettünk. Végezetül azt is hangsúlyozni kell, hogy a volt poszt-szocialista átalakulás

nehézségektől, súlyos társadalmi feszültségektől sem volt mentes. Közép- és Kelet-Európában a radikálisabb gazdasági (ipari) átalakulás sokkal nagyobb társadalmi és szociális problémákkal járt. Úgyis fogalmazhatunk, hogy a közép- és kelet-európai lakosok jóval „magasabb árat fizettek” nagy horderejű változásokért, mint a nyugat-európaiak.

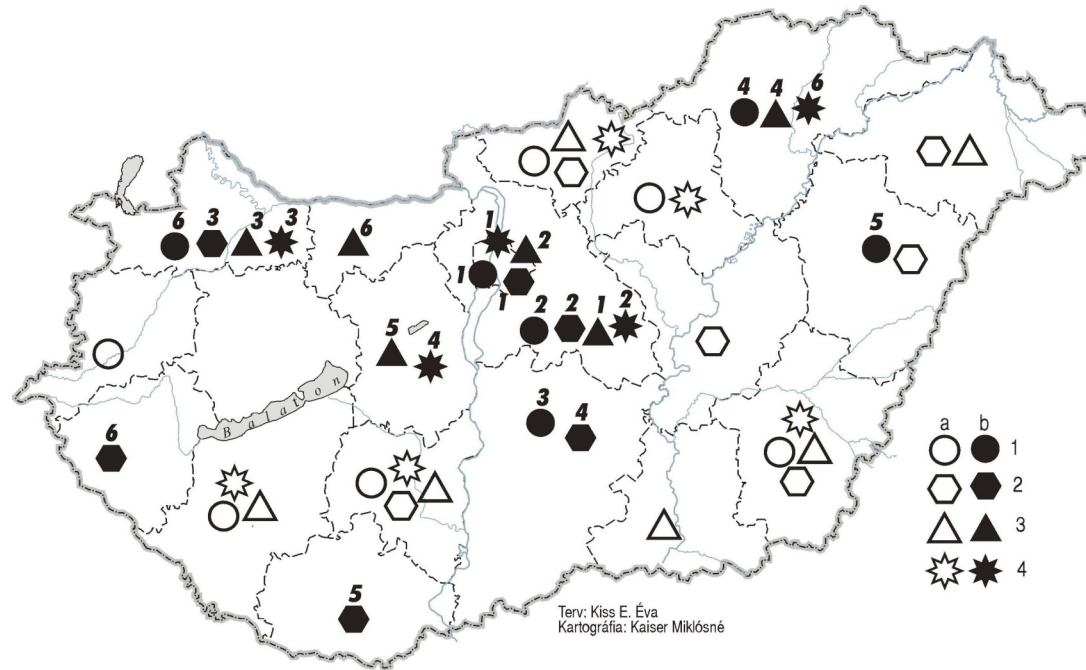
A térszerkezetet alakító fontosabb folyamatok

Az ipar térszerkezetét befolyásoló tényezők közül az egyik legfontosabb az örökölt térstruktúra milyensége, aminek markáns szerepe főleg az ipar lokális térszerkezetében bizonyult tartósnak (Kiss É. 2000). Szintén lényegesek a magyar iparban 1989 óta lezajlott szervezeti, strukturális, térkapcsolati stb. változások, amelyek bizonyos mértékig az ipar új térszerkezetének a körvonalait is meghatározták. 1989 után az, hogy egy terület milyen gyorsan és milyen mértékben újult meg, alakult át, ill. hol jelentek meg az új ipari létesítmények, számottevően függött az adott hely földrajzi fekvésétől, vagyis attól, hogy a földrajzi tér melyik pontjáról volt szó.

Az elmúlt évtizedben azáltal, hogy a telephelyválasztás szempontjai megváltoztak, átértékelődött a tér jelentősége is, egyes területek fel-, mások leértékelődtek. A helyi társadalom milyensége, a humán erőforrás összetétele, a helyben rendelkezésre álló tőke nagysága, ill. a tőkevonzó képesség, az infrastrukturális ellátottság fejlettsége, amelyek egyben a tér, „az adott terület” értékét is befolyásolják szintén kulcselemei a térszerkezeti folyamatoknak. Ráadásul a gazdaságpolitikai döntések, a kormányzati hozzáállás és beavatkozás iránya sem elhanyagolható szempontok. Mindezek a tényezők közvetve hatottak az új térszerkezetre.

A továbbiakban az 1989 utáni változások közül csak a térszerkezet alakítása szempontjából jelentősebbeket tekintjük át. Ide sorolható elvileg az ipari cégek számának a gyors gyarapodása is. Az 1990-es évtizedben többszörözött az ipari vállalkozások száma és 2000-ben a ténylegesen működők száma már megközelítette a 44 ezret. A döntő hányaduk teljesen újonnan létesült, ám csak kisebb részük kezdett működni új telephelyeken. Ennél fogva a meglévő ipari területek zömében fokozódott a zsúfoltság, ami a cégek méretstruktúrájának a kisüzemek irányába való eltolódásával is összefügg. Gyakori, hogy a régen egy vállalat által használt ipari területen ma már több tucat kisebb-nagyobb cég osztozik, de ennek az ipar térszerkezetének a megreformálása szempontjából kicsi a jelentősége (2. ábra).

A térszerkezet módosításában elsődlegesen az új telephelyeken létesített ipari üzemek játszanak döntő szerepet. A regionális térszerkezet formálásában a leginkább a zöldmezős beruházások elhelyezkedése lehet mérvadó. Az 1990-es években az összes zöldmezős külföldi érdekeltségű ipari beruházás több mint 85%-a az Észak-Dunántúlon és a főváros térségében valósult meg (DICHÁZI B.1997). Tekintélyes hányaduk az ipari parkok keretében vált valóra, ezért további támpontul az ipari parkok térbeli megoszlása szolgálhat. Közülük is a teljesen zöldmezős, ill. a részben zöldmezős be-

2. ábra. A megyék „rangsora” a gazdasági térszerkezetet alakító fontosabb ipari részesedési mutatók alapján. Az országos értékből legkisebb (a), ill. legnagyobb (b) arányban részesedő megyék. – 1 = az ipari cégek; 2 = a külföldi érdekeltségű ipari cégek; 3 = az ipari beruházások; 4 = az ipari foglalkoztatottak megyén belüli aránya alapján. A jelek fölötti számok az egyes megyéknek a megfelelő mutató fajta alapján adódó országos sorrendjét jelzik

Ranking of Hungarian counties according to the most important parameters of share in industry affecting economic spatial pattern. Counties representing minimum (a) and maximum (b) share of the national total on the basis of: – 1 = industrial firms; 2 = industrial firms in foreign ownership or joint ventures; 3 = industrial investments; 4 = proportion of industrial employees. – Numbers indicate the rank-size of counties in national scale derived from the corresponding parameter

ruházásként létesült ipari parkok a legfontosabbak, mivel ezek azok a területek, ahol mindenféle előzmény nélkül jöttek létre az ipari létesítmények, mint új térformáló erők. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy ma még ezen ipari parkok egy része csak potenciálisan tekinthető térszerkezet alakítóként, mert jónéhányuk csak a kiépülés kezdeti stádiumában van, vagy ha működnek is, a betelepült cégek sem a méretük, sem a termelési értékük vagy az exportjuk nagysága alapján nem tekinthetők jelentősnek (3. ábra).

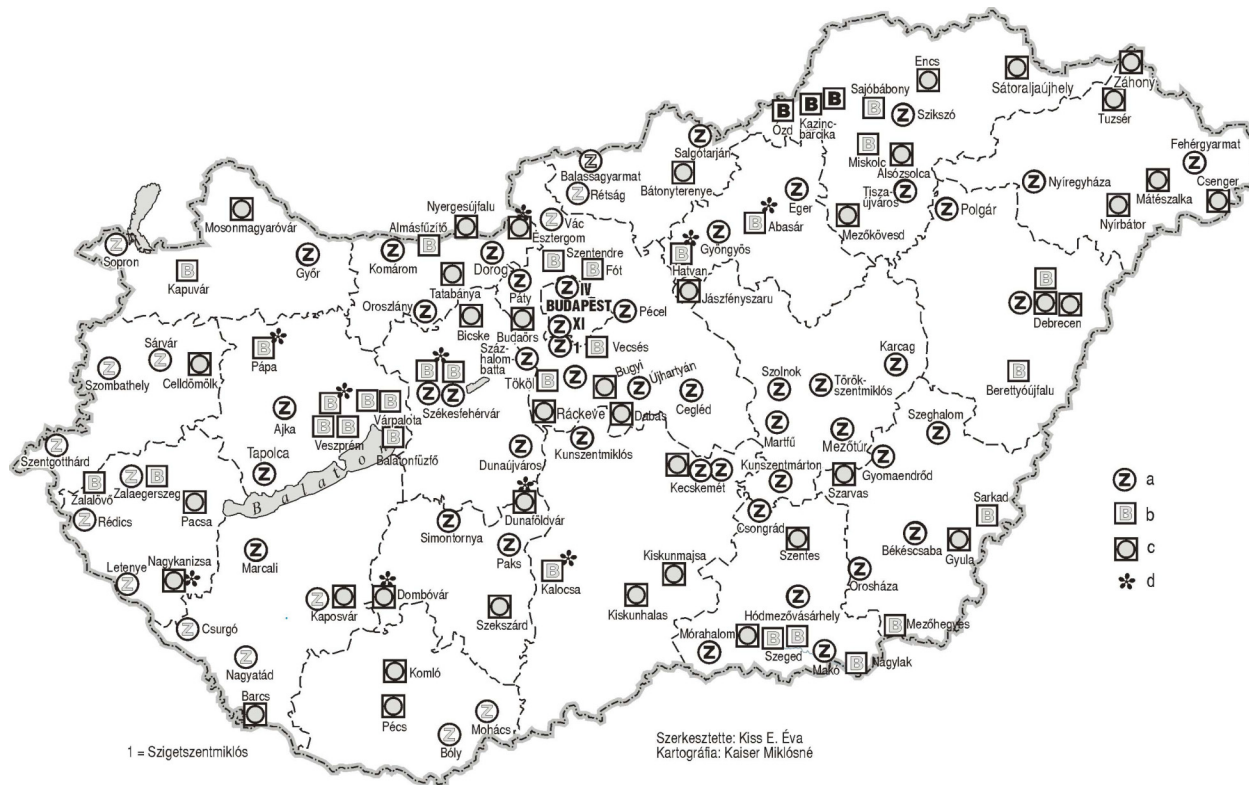
Az elmúlt évtizedben az ipari vállalatok belső szervezetében is nagy változások mentek végbe. A legtöbb cég új szervezeti keretek között kezdett működni, míg a hagyományos szervezeti formák megszűntek vagy átszerveződtek. Az egykori sok telephelyes, erősen centralizált vállalatok száma nagyon megcsappant, amit az ipartelep számának a drasztikus csökkenése is jelez. 1990 és 1998 között 12 934-ről 7052-re esett vissza az ipartelep számának. A fővárosban ennél jóval nagyobb mértékű (kb. 65%-os) volt a fogyásuk, s ma már csak 1200–1300-ra becsülhető a számuk. Az ipartelep egy része önállósodott, azaz az anyavállalattól független céggé vált. Másrészt sok ipartelep megszűnt, többségük az elavult gépekkel felszereltek és a veszteségesen termelők köréből került ki. A szervezeti rendszer korszerűsödése olyan folyamatokkal is együtt járt (pl. profiltisztítás, modernizáció, műszaki fejlesztés, térkapcsolati rendszer átalakulása, létszámváltozás), amelyeknek nem is mindig volt térbeli vetülete.

Az ipari vállalatok belső munkaszervezésének a megváltozása szintén kiható a regionális térszerveződésre. A piacgazdaság kiépülésével és a külföldi tulajdonú vállalkozások megjelenésével módosult az egyes cégek adott, gyakran országhatárokat is átlépő „vállalatbirodalmon” belüli pozíciója is, ami a munkaszervezés átalakítását ugyancsak maga után vonta. Ám egy adott országban belül és az egy vállalathoz tartozó egységek között is szükségessé válhat a munkafolyamatok, a térkapcsolatok átszervezése. Az egyes cégek esetében más-más munkaszervezési és belső szerveződési elképzelések, irányvonalak érvényesülnek. Tükröződött ez a magyarországi külföldi érdekeltségű vállalatoknak a külföldi anyavállalathoz és más országokban található társvállalatokhoz fűződő kapcsolatában is (ÁRVA L. 1997).

Az új kihívásokkal összhangban egyre nagyobb teret hódít az állandóan változó igényekhez való gyors és rugalmas alkalmazkodást lehetővé tevő munkaszervezés és a hálózatok építése, ami cégen belüli és cégen kívüli struktúrákat egyaránt magába foglal (DICKEN, P. 1994). Ez utóbbit tekintik Ázsiában is az új ipari körzetek kialakulása egyik leglényegesebb faktorának (PARK, S. O. 1996). A különböző tevékenységek alvállalkozókhoz való kihelyezése és a széles alvállalkozói rendszer kiépítése a nagyvállalat által releváns térformáló erővé léphet elő hazánkban is.

A közelmúltban kidolgozott regionális gazdaságépítési programnak is az egyik fő pillére a hálózatfejlesztés, amit térségi klaszterek és integrátori ipari parkok kialakításával terveznek megvalósítani (NIKODÉMUS A.–ZULAUFNÉ LŐCSEI G. 2001). Ma még azonban ez a folyamat a kezdeti stádiumban van, a hálózatépítésnek csak a csírái figyelhetők meg a dinamikusan fejlődő ipari térségekben.

Az ipari beruházások volumene, térbeli megoszlása szintén sokat elárulhat egy térség iparosodásának mértékéről és az ipar térszerkezetének fejlődési tendenciá-

3. ábra. Ipari parkok az országban a beruházás jellege szerint. – a = zöldmezős; b = barna mezős; c = vegyes jellegű beruházás; d = volt katonai bázis területén létrehozott ipari park

Industrial parks in Hungary according to the type of investment. – a = green field; b = brown field; c = investment of mixed type; d = industrial park established on the site of former Soviet military bases

iról. Az 1990-es évtizedben többszörösére nőtt ipari beruházások zöme a fővárosi agglomerációba, valamint a Dunántúl É-i felébe érkezett. Itt a legmagasabb az egy főre jutó ipari beruházások értéke is (2000-ben több mint 200 ezer Ft jutott átlagosan egy lakosra). Ez szorosan összefügg a külföldiek fokozott érdeklődésével ezen régió iránt, ami viszont több tényezőre (pl. a magyar-osztrák határhoz közeli fekvés, képzett munkaerő, viszonylag fejlett infrastruktúra, jó közlekedésföldrajzi adottság, korábbi ipar-szerkezet, ipari tradíciók, kedvező társadalmi szerkezet, épített környezet és térségi image, kiemelkedő innováció iránti fogékonyság) vezethető vissza. Ezek a régiók jól tudják a külső forrásokat abszorbeálni, amit a versenyképességük, vonzókéességük határoz meg (HRUBI L. 2000).

Az ezredfordulón az ipari beruházások túlnyomó hányada származott külföldiektől Győr-Moson-Sopron, Fejér és Komárom-Esztergom megyében. (Közvetett bizonyítékként szolgálhat az a tény, hogy ezekben a megyékben az összes beruházásból 70–97%-ban részesednek a külföldiek.) A beruházások nagyobb részét a meglévő üzemek modernizálására, a műszaki berendezések korszerűsítésére és a technológia fejlesztésére fordították, s csak kisebb részét teljesen új létesítmények építésére. Szintén ezekben az országrészekben a legmagasabb a külföldi érdekeltségű ipari cégek száma és részesedése is az ország összes ilyen vállalkozásából. 2000-ben az összes külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások (4052) 31%-a a fővárosban, 14%-a a Dunántúl É-i felében koncentrált.

Mivel magyarázható az, hogy a külföldiek hazánkat, és annak bizonyos régiói részesítették előnyben? Mostanra már számos megállapítás látott napvilágot erre vonatkozóan. Iparunk térszerkezetének alakulása szempontjából, különösen az országon belüli telephely választási döntéseikben szerepet játszó tényezők lényegesek, amelyek részletes számbavételére és értékelésére már sok kutatás kitért, csakúgy mint a külföldi tőkeberuházások hatásvizsgálatára (ANTALÓCZY K–SASS M. 2000; DICHÁZI B. 1996; ILLÉS M. 1999; SZANYI M. 1997). Éppen ezért csak néhány következtetés ismertetésére szorítkozunk, amelyek bizonyos mértékig a már felsorolt, konkrét okok megfogalmazásában lehettek döntőek.

Az egyik, hogy a külföldiek nagyon sok kisebb-nagyobb jelentőségű tényező alapján döntenek, amibe a vállalati stratégiától, a világpolitikai, világgazdasági helyzetűtől, ill. az adott ország sajátosságaitól, valamint a tényleges telephely adottságaitól, a munkaerő minőségétől függően sok minden beletartozik.

A telephely választási szempontok nagyarányú hasonlósága ellenére is éles különbségek lehetnek azok fontossági sorrendjében az egyes beruházókat tekintve. A globalizáció előrehaladtával mind fontosabb faktor a földrajzi fekvés, a földrajzi elhelyezkedés, ill. az adott hely szűkebb és tágabb környezetének a milyensége. Ráadásul az idő során ugyanazon tényező megítélése is változhat pozitív és negatív irányba egyaránt.

Az elmúlt évtizedekben egyre határozottabb tendencia, hogy a telephelyválasztás hagyományos szempontjai (pl. nyersanyag) háttérbe szorulnak. Sokkal fontosabbá válik az idő tényező, a gyors elérhetőség, az információáramlásban, kommunikációban való azonnali és közvetlen részvé-

tel lehetősége, milyenségének foka. Mind jelentősebb lesz, hogy ehhez milyen fogadási, felhasználói és továbbítói képességgel, eszközökkel rendelkezik a kiválasztandó hely. Továbbá az, hogy milyen az adott helynek a globális működő képessége, az élet ottani minősége. A jövőben még a biztonság, a kiszámíthatóság és a bizalom kaphat kitüntetett szerepet abban, hogy a külföldi cégek hol és milyen mértékben telepednek le (Kiss É. 2002).

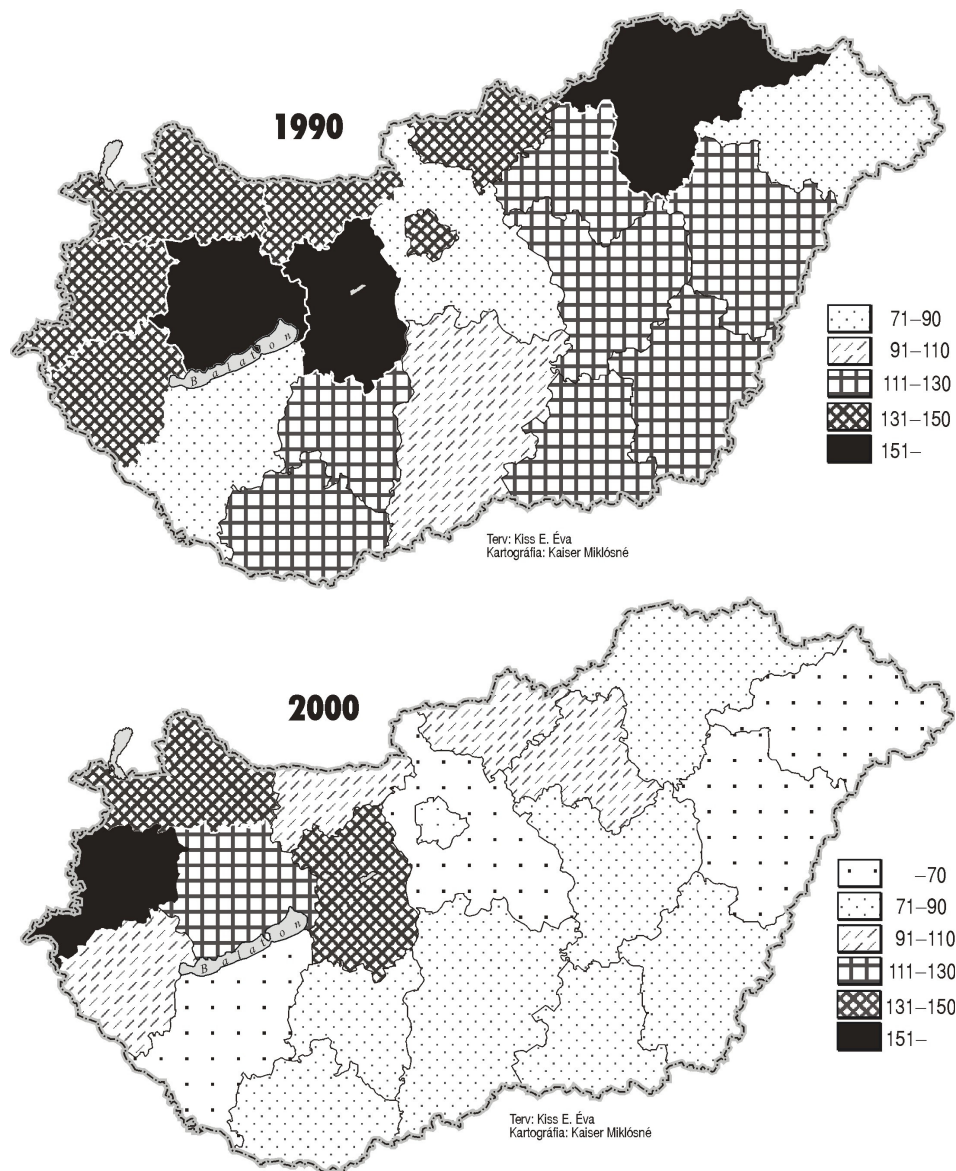
Az új térszerkezet meghatározásában szintén releváns elemnek bizonyult az ipari foglalkoztatottak területi megoszlása és annak időbeli változása. A statisztikai adatok is alátámasztották azt a feltételezést, hogy az ipari beruházások volumene és az ipari foglalkoztatottak előfordulása között szoros a korreláció. Ahol nagyobb mértékű az ipari beruházás, ott valószínű, hogy az ipar fejlődésének köszönhetően több az ipari foglalkoztatott is.

Az elmúlt évtizedben az ipar szervezeti és strukturális átalakulásával párhuzamosan a foglalkoztatottak száma is erőteljesen megfogyatkozott, kiváltképp a válsággal küszködő régiókban, s ez megnyilvánult az ipari foglalkoztatottak térbeli megoszlásának változásában is. 1990 és 2000 között az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számának a területi tagozódásában markáns súlyponteltolódás következett be az ország ÉK–DNy-i irányú sávjából a Dunántúl É-i felére, ahol a legnagyobb ennek a mutatónak az értéke. Ez az átrendeződés már részben előre vetíti az ipar új térszerkezetét is, aminek a pontosabb megrajzolásához számottevően hozzájárult az egyes megyék néhány ipari jellemzőjének (ipari cégek száma, foglalkoztatottak száma, beruházás volumene, külföldi érdekeltségű cégek száma) az országos értékekből való részesedésének a figyelembe vétele is. Az egyes mutatókból legnagyobb mértékben részesülők bizonyultak a legdinamikusabban fejlődő régióknak (4. ábra).

Az új térszerkezet jellemzői

A szocialista ipar térszerkezete, ami a fordista térszerveződés szélsőséges esetének tekinthető, 1989-től átrendeződés alatt áll (ENYEDI GY. 1996). A térszerkezetet alakító rendkívül bonyolult és komplex folyamatoknak betudhatóan – és annak ellenére, hogy az ipari tér formálódása még napjainkban is zajlik – mind határozottabban kijelölhető az ipar új térszerkezete. Az egykori és az évtizedek során dominánssá vált ÉK–DNy-i ipari-energetikai tengelyt, a fordista térszerkezet központi elemét (amely valójában a nyersanyagok és energiahordozók futásirányát követte, és ahol az ipari termelés túlnyomó hányada koncentrált a szocializmusban) felváltotta egy ÉNy–DK-i irányú tengely, amely már a posztfordista térszerkezetet reprezentálja, és amelynek a DK-i szárnya ma még kevésbé fejlett. Szinte csak addig tart ameddig az autópálya, de a délszláv válság is blokkolta a fejlődését az 1990-es években.

Másképpen közelítve az ipari tengely durván 90 fokos elfordulása úgy is fel fogható, hogy az 1990-es évtizedben a kényszerű szocialista iparosítás eredményeként kifejlődött ipari övezetet felváltotta a nemzetközi viszonyoktól függő iparosítás foly-

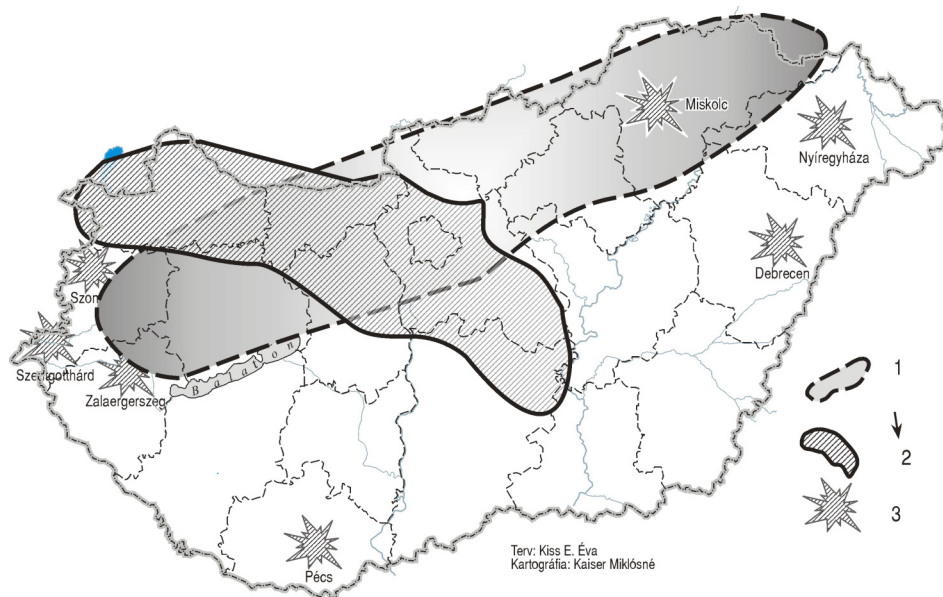

4. ábra. Az 1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számának változása megyénként, 1990–2000 között

Change in the number of those employed in the industrial sector per 1000 inhabitants by counties, between 1990 and 2000

tán kialakult ipari körzet. Mivel ebben a térségben létesült a legtöbb külföldi érdekeltségű cég, ezért a dualitás ebben a vonatkozásban is megfigyelhető. Ezen a viszonylag intenzíven fejlődő ipari tengelyen kívül csak néhány olyan település említhető meg, amelyekben az ipar jelentős helyet foglal el a lokális gazdaságban és/vagy a jövőben (is) gyors ütemű fejlődése várható (5. ábra).

Az újonnan kibontakozó posztfordista ipari térszerkezeten belül is vannak olyan centrumok, amelyek kimagasló szerepet játszanak a magyar iparban. Ezek közé sorolható a főváros és agglomerációja is. Budapest csökkenő súlya ellenére még mindig hazánk legjelentősebb ipari központja, amit az ipari területek viszonylag jelentékeny részesezése is sejtet a város területéből (Kiss É. 1999). Jóllehet, az utóbbi években egyre jobban zsugorodik és felszabdalódik az egykori összefüggő ipari körzet, ami részben Budapest átalakuló ipari szerepkörének tulajdonítható. A főváros tradicionális ipari övezetéből a tényleges termelés kiszorulóban van, főként az agglomerációs övezetbe. Ugyanakkor Budapest az iparirányításban, ellenőrzésben továbbra is kiemelkedő szerepet játszik és egyre elszántabban törekszik minél több információs technológiával, kutatással és fejlesztéssel foglalkozó, magasabb szintű ipari tevékenységet folytató létesítményt is magához vonzani.

5. ábra. A hazai ipar térszerkezetének átalakulása az 1990-es évtizedben. – 1 = fordista termelési jellegű; 2 = posztfordista jellegű iparszerkezet; 3 = jelentős vagy potenciális ipari centrum a nagy ipari zónákon kívül

Changes in the spatial pattern of Hungary in the 1990's. – 1 = area of fordist type industrial structure; 2 = area of post-fordist type industrial structure; 3 = significant existing or potential industrial centre outside the large zones of manufacturing

Az 1990-es években nemcsak az országon belül változott meg Budapest pozíciója, hanem tágabb térségünket, a Kárpát-medencét, ill. Közép-Európát tekintve is. A magyar fővárosnak jó esélyei vannak arra, hogy ezen térség regionális gazdasági, iparirányítási centrumává váljon. Budapest hídfő lehet Kelet és Nyugat között. Hosszú távon ugródeszkaként szolgálhat az idetelepülő külföldi és hazai cégek számára, amelyek innen szándékoznak terjeszkedni a környező országokba (2. táblázat).

2. táblázat. Budapest jelentősége az ország iparában, 1990-2000

A főváros részesedése	Részesedés (%)	
	1990	2000
az összes jogi személyiségű ipari vállalkozásból	37,0 *	37,8 **
az összes ipartelepéből	30,5	20,7 ***
az összes ipari foglalkoztatottból	21,7	15,2
az ipari beruházásból	19,0	8,8
az összes külföldi érdekeltségű ipari vállalkozásból	33,4	31,6

*1992. évi adat, **1999. évi adat, ***1997. évi adat.

Forrás: Budapest statisztikai évkönyvei 1990, 1992, 1997, 1999, 2000.

Az új ipari térszerkezet másik fő alkotója a Dunántúl É-i része, amely az ipari termelés legfőbb színhelye. A termékek tekintélyes hányada exportra megy, ami a térség egyik vezető iparágával a jármű- és alkatrészgyártással hozható összefüggésbe. Itt fejlődik a legdinamikusabban az ipar. Ma még a fejlődés legfőbb motorja a sok külföldi érdekeltségű cég, és nem a közöttük meglevő, kibontakozó tudásalapú, tudásintenzív kapcsolatok. Így ez a térség most még sokkal inkább tekinthető ipari agglomerációnak, mint valódi klaszternek. A régió belül az ipar elsősorban a Budapest–Bécs tengely mentén, a Duna vonalában és a Ny-i országhatár mentén összpontosul. A legaktívabb centrumként Győr, Székesfehérvár, Esztergom, Tatabánya és Komárom említhető meg.

Ez az ÉNy–DK-i irányú ipari tengely a rendszerváltozás nagy nyertese. Az ipari megújulás itt zajlott le a leggyorsabban, mert helyzetéből, adottságaiból fakadóan hamarabb és könnyebben tudott alkalmazkodni a kihívásokhoz, a megváltozott körülményekhez. Betudható ez annak, hogy az „új idők” csak bizonyos térségeknek kedveznek, még pedig azoknak, amelyek nem tartoznak a tradicionális ipari körzetekhez, kedvező a földrajzi fekvésük és rendelkeznek olyan humán és materiális erőforrásokkal, amelyeket azonnal mozgósítani tudnak. Az észak-dunántúli régió ilyen volt Ezzel a térséggel szemben az ipari átalakulás nagy vesztese az ország ÉK-i fele, az egykori ipari tengely É-i része. A már 1989 előtt is nehézségekkel küszködő térség iparának a válsága a rendszerváltozás után tovább mélyült és súlyos szociális és társadalmi problémákkal párosult. Depressziós térségek alakultak ki Miskolc, Ózd és Salgótarján körzetében, amelyek csak az 1990-es évek végén kezdtek el lassan kilábalni „kiútlatannak látszó” helyzetükből.

Az ipari térnek ez a duális tagozódása, nyertes (dinamikusan fejlődő, iparosodottabb) és vesztes (hanyatló, kevésbé iparosított) régiókra való elkülönülése időben is nyomon követhető. A rendszerváltozás elején az ország egészének az ipara, csaknem az összes ipari üzem valamilyen mértékű válságba került, tehát valamennyien vesztesek voltak bizonyos értelemben. A kezdeti sokkból többnyire „elsőként ébredők

és lépők” váltak azonban a későbbiekben, az 1990-es évek közepétől mind látványosabban az ipari szerkezetváltás nyertesévé és ezek lettek az ipari térszerkezet legfőbb formálói is. Mindezek pedig a regionális különbségek éleződését is maguk után vonták.

Az új ipari térszerkezet egyik legfőbb sajátossága, hogy a szocializmusból örökölt viszonylag kiegyenlített térstruktúra igen aránytalanná vált, amelyben a két végletet képező, gyorsan fejlődő és válsággal sújtott, ill. abból lábadozó térségekkel szemben jól elkülöníthetők az ország nagyobb részét kitevő, még kiútkereső „stagnáló” területek. A jövő szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogyan alakul ezek sorsa, s abban milyen szerepet vállal az ipar. Jelenleg csak szigetszerűen, foltokban található egy-egy jelentősebb iparral rendelkező település ezekben az országrészekben.

Amíg néhány évvel ezelőtt a két szélsőséget alkotó csoportot úgy is meg lehetett különböztetni, hogy a prosperálóakra (kivéve a fővárost) az (újra)iparosodás (re)indusztrializáció és a hanyatló, depressziós területekre az „elipartalanodás” (dezindusztrializáció) volt inkább jellemző, addig az utóbbi években már az egykor válságtól szenvedő térségben is új ipari üzemek jelentek meg. Ez szintén azt a tapasztalatot erősíti, hogy a fővárossal szemben a vidék nagyobb részében az ipar továbbra is fontos gazdasági ágazat és releváns térformáló erő lesz.

Összefoglalás

A magyar ipar történetében és térszerkezetében a harmadik nagy fordulat 1989 után következett be. A politikai rendszerváltozást követő évtizedben az iparban is végbement radikális változások hatására az ipar regionális szerkezete is módosult. A területi különbségek fokozódtak és a dualitás a térben is megnyilvánult. Ennek az oldása az elkövetkező évek egyik legfőbb feladata, amiben elvileg kitüntetett szerepet játszhatnak az ipari parkok. Az 1990-es évek második felében fellendült ipari park alapítási láz, ami akár harmadik iparosítási hullámként is felfogható, arra utal, hogy az ipari parkok az egyenlőtlen ipari térszerkezet kiegyenlítésének fontos eszközei lehetnek, legalábbis potenciálisan annak vélhető. Ám az ipari parkok sem tehetnek „csodát” egy adott területtel, ha nincsenek olyan endogén tényezői, amelyek motiválnák a cégek odatelepülését. Ebből adódóan a valóságban sokkal fontosabb lesz az előfordulásuknál a „tartalmuk”. Az, hogy milyen vállalkozásokkal telnek meg. Ez pedig a leginkább attól függ, hogy a külföldi érdekeltségű vállalkozások milyen mértékben jelennek meg jobbra a Balassagyarmat–Kecskemét vonaltól K-re eső területeken, és ott milyen nagyságú beruházásokat valósítanak meg.

Az ipar jövőbeni térszerkezete és térformáló hatása alapvetően a multinacionális cégek további telephely választási döntéseinek a függvénye. Az eddigi tapasztalatok alapján azonban nagy a valószínűsége annak, hogy a már kialakult térszerkezetben lényegi változás belátható időn belül nem lesz. Az viszont kétségtelen, hogy az ipar a posztfordista gazdaság térszerkezetében is releváns tényező lesz, és hogy az átalakuló ipari térszerkezet a lokális társadalmi struktúrát és az életkörülményeket sem hagyja érintetlenül.

IRODALOM

- ANTALÓCZY K.–SASS M. 2000. Működőtőke-áramlások, befektetői motivációk és befektetés ösztönzés a világgazdaságban és Magyarországon. – *Közgazdasági Szemle*. 5. pp. 473–496.
- ÁRVA L. 1997. Külföldi működőtőke, hazai beszállítói kapcsolatok, külkereskedelmi mérleg és technológiatranszfer. – *Közgazdasági Szemle* 11. pp.1007–1018.
- BELUSZKY P. 2000. Adalékok a városhálózat 1990 utáni átalakulásához. – In: HORVÁTH GY.–RECHNITZER J. (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. MTA RKK. Pécs. pp. 115–130.
- BOKOR P.-NÉ 1991. A magyar ipar és élelmiszeripar főbb regionális kérdései. – In: KOLLARIK A. (szerk.): természeti erőforrások és gazdaságföldrajzi adottságok. BKE. Aula Kiadó. Bp. 225 p.
- DICHÁZI B. 1996. Külföldi beruházások Magyarországon 1995 végéig. – *Valóság*. 10. pp. 86–95.
- DICHÁZI B. 1997. Külföldi tőkebefektetések hatása a regionális gazdaságra. – *Tér és Társadalom*. 2. pp. 67–91.
- DICKEN, P. 1994. The Roepke lecture in economic geography global-local tensions. Firms and states in the global space economy. – *Economy Geography*, 70. pp. 101–108.
- ENYEDI GY. 1996. Regionális folyamatok Magyarországon. – *Vita Alapítvány*, Bp., 138 p.
- GYÓRI R. 1999. Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. – *Tér és Társadalom*, 4. pp. 77–106.
- HRUBI L. 2000. A gazdasági térszerkezet változásai Magyarországon. – In: HORVÁTH GY.–RECHNITZER J. (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. MTA RKK. Pécs. pp. 237–265.
- ILLÉS M. 1999. Külföldi befektetők céljai és tapasztalatai Magyarországon. – *Ipari Szemle* 6. 9 p.
- KISS É. 1999. Térszerkezeti és funkcionális változások Budapest ipari területein 1989 után. – *Tér és Társadalom*. 4. pp. 119–135.
- KISS, É. 2000. The Hungarian industry in the period of transition. – In: KOVÁCS, Z. (ed.): Hungary towards the 21st century., Geographical Research Institute. HAS, Bp. pp. 227–241.
- KISS É. 2002. Az átalakuló ipar térszerkezeti jellemzői. – In: MÉSZÁROS E.–SCHWEITZER F. (szerk.): Föld, víz levegő. Magyar Tudománytár 1. MTA Társadalomkutató Központ. – Kossuth Kiadó. Bp., pp. 363–378.
- KISS J. 1998. Az ágazati gazdaságszerkezet szerepe a regionális differenciálódásban. Magyarországon. – *Tér és Társadalom*. 1–2. pp.139–163.
- KULCSÁR G. 2000. A területfejlesztési országgyűlési beszámoló összefoglaló ismertetése. – *Falu-Város-Régió* 9. pp.7–10.
- LÁSZLÓ M. 2000. A régió néhány kérdése közgazdasági megközelítésben. – In: LOVÁSZ GY.–SZABÓ G. (szerk.): Területfejlesztés-Regionális kutatások. Tiszteletkötet Tóth József professzor úr 60. születésnapjára. PTE TTK FI. Pécs, pp. 163–171.
- NEMES NAGY J. 1997. Radikális változások a magyar ipar térszerkezetében. – *A 125 éves Magyar Földrajzi Társaság jubileumi konferenciájának* (Bp. máj. 20–23) anyaga.14 p.
- NIKODÉMUS A.–ZULAUFNÉ LŐCSEI G. 2001. A Széchenyi-terv és a területfejlesztés kapcsolata. – *Területi Statisztika*. 4. pp. 320–329.
- Magyarország Nemzeti Atlasza, – *Cartographia*, Bp. 1989. 395 p.
- PARK, S.O. 1996. Networks and embeddedness in the dynamic types of new industrial districts. – *Progress in Human Geography* 4. pp. 476–493.
- SZANYI M. 1997. Elmélet és gyakorlat a nemzetközi működőtőke-áramlás vizsgálatában. – *Közgazdasági Szemle* 6. pp. 488–508.